

FÂRÂBÎ'NİN EL-MEDİNETÜ'L-FÂZILA VE
ES-SİYASETÜ'L-MEDENİYYE (MEBÂDİÜ'L MEVCÛDAT)
ADLI ESERLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Ahmet Bozyiğit*

THE COMPARISON OF AL-FÂRÂBÎ'S WORKS NAMED
AL-MADİNAH AL-FADİLAH AND AS-SİYÂSAH AL-MADANİYYAH

ÖZ

Fârâbî, İslâm düşünce tarihinde siyâset felsefesinin kurucusu olarak bilinmektedir. Fârâbî'den önce de siyâset felsefesi ile ilgili olarak eser yazan İslâm filozofları olmuştur. Ancak bu konudaki en sistemli ve kapsamlı çalışma hiç şüphesiz Muallim-i Sani Fârâbî'ye aittir. Fârâbî'nin *el-Medînetü'l-fâzıla ve es-Siyâsetü'l-medeniyye* adlı eserleri metafizik konularla birlikte İslâm düşüncesinde siyâset felsefesi hakkında da bilgi veren önemli kaynaklardır. Fârâbî'nin başka eserlerinde de bu konular hakkında bilgiler verilmiştir. Ancak bu iki eserde neredeyse aynı ve paralel konular kapsamlı olarak ele alınmıştır. Bu makalenin amacı Fârâbî'nin bu iki eserini içerik yönünden karşılaştırmak suretiyle birbiriyle ortak, paralel ve çelişkili olan noktalarını belirlemek ve Fârâbî'nin bu iki eserindeki düşüncelerini bütün açıklığıyla ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, İslâm Felsefesi, Siyâset Felsefesi

ABSTRACT

Al-Fârâbî is known as the founder of political philosophy in the history of Islamic thought. There were Islamic philosophers who wrote some works related to the political philosophy before Fârâbî. But undoubtedly the most systematic and comprehensive study on the subject belongs to Muallim-i Sani al-Fârâbî. Al-Fârâbî's two works which are called *al-Madinah al-fâdilah* and *al-Siyâsah*

* Yrd. Doç. Dr. Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri İslâm Felsefesi Ana Bilim Dalı, abozyigit72@hotmail.com. Yazı geliş tarihi: 13.02.2018; kabul tarihi: 19.03.2018.

al-madaniyyah are the most important sources of information about political philosophy with metaphysical issues in Islamic thought. Fârâbî's other works also provided information on these topics. However, almost the same and parallel subjects were studied extensively in these two works. The purpose of this article is to identify this two works of al-Fârâbî together in terms of content, partners, parallel and contradictory points and to reveal al-Fârâbî's thoughts on these two works with absolute clarity.

Keywords: Al-Fârâbî, *Al-Madinah Al-fâdilah*, *Al-Siyâsah Al-madaniyyah*, İslâmic Philosophy, Political Philosophy.

...

Giriş

Fârâbî metafizik ve siyaset felsefesi ile ilgili konuları derinlemesine ele alan, siyaset felsefesini metafizik üzerine bina eden ilk İslâm filozofu sayılır. İslâm Düşünce tarihinde siyâsî felsefe eski İran siyâsetnameleri ile sonraki dönemde Eflatun'un Cumhuriyeti'nin Arapçaya kazandırılması ile birlikte başlatılır. Kindî (ö. 866)'nin *Yönetim Üzerine*, *Avam Tabakasının İdaresi Hakkında*, *Fazilete Yönelme Hakkında* gibi birtakım risaleleri varsa da bunları daha çok ahlaki nitelikler taşıyan risaleler olarak görmek mümkündür¹. Fârâbî'nin bu alanda yazılan eserlerinde sadece belli bir konu işlenmemiştir. Felsefî konular bütünsel olarak ele alınmıştır. Karşılaştırmasını yapacağımız iki eseri sadece siyâset felsefesi konusuna münhasır eserler değildir. Bu eserlerde Fârâbî metafizikle birlikte siyâset felsefesini de ele almıştır. Biz makalemizde eserlerdeki konulardan herhangi birini seçmeci bir anlayışla değil, bütün konuları eşit derecede ele alıp karşılaştırmak istiyoruz.

İslâm felsefesi geleneğinde siyâset felsefesinin gerçek kurucusunun Fârâbî olduğu konusunda tam bir kanaatin mevcut olduğu bilinen bir gerçektir. Ancak ifade etmek gerekir ki Fârâbî, kafasında kurgulamış olduğu siyâsî nazariyelerini metafizik bir zemin üzerine temellendirmeyi amaçlamaktadır. Bu nedenle bu alanda yazmış olduğu eserlerinde ontoloji, kozmoloji, psikoloji ve siyâset felsefesi ile ilgili bilgiler iç içedir. Karşılaştırmasını yapacağımız eserlerin dışında Fârâbî'nin metafizik ve siyâset felsefesi ile ilgili konuları ele aldığı başka eserleri de vardır. Bunlar, *Fusûlü'l-medeni*, *Risale-tü't-tenbih ala sebîli's-saade*, *Kitabu'l-mille*, *Risale fi's-siyâse*, *İhsau'l-ulum Telhîsü nevâmis-i Eflâtûn*, *Tahsilü's-saade* gibi eserleridir. Ancak Fârâbî'nin *el-Medînetü'l-fâzıla ve es-Siyâsetü'l-medeniyye* adlı eserleri belki de bu konudaki düşüncelerinin ulaşılmış olduğu son noktayı göstermeleri bakımından önemlidir. Fârâbî'nin bu iki eserinde

¹ D. M. Dunlop, Fârâbî, *Fusûlü'l-medeni*, içinde, neş. D. M. Dunlop, çev. Hanefi Özcan, Dokuz Eylül Üniversitesi Yay. İzmir, 1987, s. 3, 4.

muhteva itibariyle aynı konular ele alınmıştır. İbn Ebî Useybia'ya göre Fârâbî, *el-Medinetü'l-fâzıla* adlı eserini Bağdat'ta yazmaya başlamıştır. Fârâbî daha sonra bu eseri h. 330 / m. 942 senesinin sonlarına doğru Şam'a götürüp h. 331 / m. 943 yılında Şam'da tamamlamış, Mısır'da iken bazı kimselerin kendisinden kitabı bölümlere ayırmasını istemesiyle birlikte h. 337 / m. 948-9 senesinde çeşitli bölümlere ayırmıştır ki bunlar da altı tanedir.² Sa'id el-Endelûsî ve İbn Meymûn da bu eserden övgüyle söz etmektedirler.³ *el-Medinetü'l-fâzıla*'nın Fârâbî'nin en son eseri olduğuna kesin gözüyle bakıldığı⁴ iddia edilse de kaynaklara bakıldığında, Fârâbî'nin *Fusûlü'l-medeni*, *Kitabü'l-mille* ve *es-Siyâsetü'l-medeniyye* adlı eserlerinin, *el-Medinetü'l-fâzıla*'dan sonra yazıldığı iddiası daha doğru görünmektedir.⁵ İbn Hallikan ise Fârâbî'nin *es-Siyâsetü'l-medeniyye* adlı eserini te'lif etmeye Bağdat'ta başladığını ve Mısır'da bitirdiğini ifade etmektedir.⁶ Bu bir tesadüf mü yoksa aynı eserin farklı iki isim altında yazılması ve bitirilmesi durumunun farklı şekillerdeki izah tarzı mıdır? Bu konuda yapılan çalışmalara göre Bağdat'ta başlanıp Mısır'da bitirilen *es-Siyâsetü'l-medeniyye* ile, Bağdat'ta başlanıp Şam'da bitirilen ve Mısır'da bablara ayrılan *el-Medinetü'l-fâzıla*'nın aynı eserler olabileceği de iddia edilmektedir.⁷ İki eserin içeriklerine, kullanılan dile, üsluba, kavramlara, tanımlamalara ve aynı örneklerin seçilmesine bakılarak böyle bir sonuca varmak kesin olmamakla beraber ihtimal dışı da değildir.

Fârâbî'nin siyâset felsefesi ile ilgili yayımlanan ilk eseri *el-Medinetü'l-fâzıla*'dır. Bu eserin ilk modern baskısı, Dieterici tarafından 1895 yılında yayınlanmıştır. Aynı şahıs tarafından beş yıl sonra Almanca'ya çevrilmiştir. Arapçası *Mebâdi' Arâ Ahl al-Madina al-Fadıla*'dır. R. Walzer 1985 yılında İngilizce'ye çevirmiş, R.P. Jaussen, Youssef Karam ve J. Chlala da eseri 1949 yılında Kahire'de Fransızca'ya çevirmiş, Manuel Alonso tarafından da 1961-1962 yıllarında İspanyolca'ya çevrilmiştir. Eser aynı zamanda Nafiz Danışman tarafından 1956 yılında Türkçe'ye çevirilmiş ve Maarif Vekaleti tarafından yayınlanmıştır.⁸

Fârâbî'nin *es-Siyâsetü'l-medeniyye* adlı eseri ise *el-Medinetü'l-fâzıla*'ya göre daha az bilinen bir eserdir. İbn Meymun, İbn Tibbon'a yazdığı bir mektupta Fârâbî'nin *es-Siyâsetü'l-medeniyye*'de yazdıklarının dışında mantıkla ilgili eserlerle vaktini öldürmemesini istemiştir.⁹ Sa'id el-Endelûsî de eserin denginin olmadığını belirtmiştir.¹⁰

² İbn Ebî Useybia, *Uyûnu'l-Enba' fi Tabakati'l-Etibba*, Daru Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, ty. s. 608.

³ Ebû Nasr el-Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye veya Mebâdiü'l-mevcûdat*, içinde, ter. Mehmet S. Aydın, Abdulkadir Şener, M. Rami Ayas, Büyüyenay yay. İstanbul, 2012, s. 11, 12. Bkz. Fatih Toktaş, *Farabi ve Risâle fi's-Siyâse*, DEÜİFD, XXIX/2009, ss. 175-216.

⁴ Ahmet Arslan, *Fârâbî, el-Medinetü'l-fâzıla*, içinde, ter. Ahmet Arslan, Divan Kitap, İstanbul, 2011, s. 23.

⁵ Sahban Halifat, Mukaddime, Fârâbî, *Risâletü'l-Tenbih ala Sebili's-Saade*, içinde, Thk., Sahban Halifat el-Camiatü'l-Ürdüniyye, 1987, s. 34-37.

⁶ İbn Hallikan, *Vefayâtü'l-A'yan*, Thk. İhsan Abbas, Daru Sadır, Beyrut, ty., s. 155.

⁷ D. M. Dunlop, Fârâbî, *Fusûlü'l-medeni*, içinde, s. 13.

⁸ Fârâbî, *el-Medinetü'l-fâzıla*, ter. Ahmet Arslan, Divan Kitap, İstanbul, 2011, s. 23.

⁹ Ebû Nasr el-Fârâbî, *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdiü'l-Mevcûdat*, s. 11.

¹⁰ Sa'id el-Endelûsî, *Tabakatu'l-Umem*, Neşr. Ebu Luveys Şeyhu, el-mektebetü'l-Katulukiyye, Beyrut, 1911, s. 53, 54.

Eserle ilgili ilk çalışma 1850 yılında Philopposki'nin eserin İbranicesini yayımlamasıyla başlamıştır. Dietrici eseri Almanca'ya çevirmekle uğraşırken vefat edince, yarım kalan tercüme Paul Bronnle tarafından tamamlanarak ilk baskısı 1928 yılında Haydarabad'da yapıldı. Fevzi M. Neccar, 1964'te var olan yanlışlıkları da düzelterek yeni bir metin yayınladı.¹¹ Eser aynı zamanda Mehmet S. Aydın, Abdulkadir Şener ve M. Rami Ayas tarafından Türkçe'ye çevirilmiş ve 1980 yılında Kültür Bakanlığı yayınları arasında yayınlanmıştır.¹²

Bu iki eser ile aynı konuları ihtiva eden *Fusûlü'l-medeni* adlı eser arasında da benzer tartışmalar mevcuttur. Bu eserde diğer iki esere göre ilk reiste bulunması gereken şartlar, cihad vb. başka konularda daha fazla özelliklerden bahsedildiği için *Fusûlü'l-medeni*'nin Fârâbî'nin siyâset felsefesi alanında yazmış olduğu son eseri olabileceği tahmin edilmektedir.¹³ Ancak bilindiği gibi *Fusûlü'l-medeni*'nin Fârâbî'ye aidiyeti de tartışma konusudur. Halil Cerr, yapmış olduğu araştırmada *Fusûlü'l-medeni*'de kullanılan üsluba, konuların farklılığına, düşüncelerin uyumsuzluğuna ve terminoloji farklılığına dikkat çekerek bu eserin Fârâbî'ye ait olmadığını ifade etmiştir.¹⁴ Bu farklılıkların, bir filozofun görüş ve ifade ediş biçimlerinin zaman içinde gelişmesinin ve olgunlaşmasının bir yansıması olarak yorumlanabileceği düşünülerek, bu yöntemin Fârâbî'nin eserlerinin kendisine aidiyetini kesinleştirecek yollardan biri olmadığı, tam tersine, böyle şüpheli eserlerin aidiyetinden kuşku duyulmayan eserlerle karşılaştırılmak suretiyle¹⁵ bir sonuca varılabileceği ifade edilmektedir.

Bu bakımdan belirtmek gerekir ki Fârâbî'nin ömrünün sonuna doğru yazmış olduğu *el-Medînetü'l-fâzıla* ve *es-Siyâsetü'l-medeniyye* adlı eserleri, onun metafizik ve siyâset felsefesi ile ilgili düşüncelerini net olarak ortaya koyan, aidiyetleri konusunda kendilerinden kuşku duyulmayan ve bu alanda yazılmış olan eserlerin belki de son halkasını teşkil etmektedir.

Fârâbî, genel olarak felsefi yazılarında olduğu gibi, bu iki eserinde de İlk Sebep'ten başlayarak maddeye kadar inen bir "varlıklar mertebesi" kabul ederek, sırayla ontoloji, rasyonel kelâm, rasyonel kozmoloji, rasyonel psikoloji ahlak ve siyâset konularını ele almaktadır.¹⁶ Bu eserlerin isimlerine bakılacak olursa ilk bakışta sadece siyâsetle ilgili konuların ele alındığı kanısına varılabilir. Ancak her ne kadar siyâset felsefesi ile ilgili bir izlenim uyandırsalar da bu iki temel eser, Fârâbî'ye ait sistemin bütün aslı unsurlarını ihtiva eden bir kapsama ve onları birbirine eklemleyen bir bütünlüğe sahiptir.¹⁷

¹¹ Ebû Nasr el-Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdii'l-Mevcûdat*, s. 12.

¹² Ebû Nasr el-Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdii'l-Mevcûdat*, ter. Mehmet S. Aydın, Abdulkadir Şener, M. Rami Ayas, Kültür bakanlığı Yayınları, 1980.

¹³ Fârâbî, *Fusûl'ul-Medeni*, s. 17.

¹⁴ Halil Cerr, "Fârâbî Füsüsü'-I Hikem'in Yazarı Mıdır?", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev. Kifayet Özaydın, Ankara 1970, XVIII/153-161.

¹⁵ Fatih Toktaş, *Farabi ve Risale fi ş-Siyâse*, DEÜİFD, XXIX/2009, ss. 175-216, s. 185-186..

¹⁶ Ebû Nasr el-Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdii'l-Mevcûdat*, s. 9, 10.

¹⁷ İlhan Kutluer, "Fârâbî'nin Felsefesinde Sosyopolitik, Entelektüel ve Dinî Hayatın Bütünlüğü", *Uluslararası Fârâbî Sempozyumu Bildirileri*, Elis Yayınları, 2004, s. 284.

Fârâbî'nin *el-Medînetü'l-fâzıla* eseri, iki önemli kısımdan oluşur. Birinci kısımda metafizik konular anlatılmıştır. İkinci kısımda da siyâsî sosyal konular anlatılmıştır.¹⁸ Metafizik konuların ele alındığı birinci bölümde ilk varlık olan “Tanrı’nın varlığı”, “varlıkların ilk varlıktan sudûru” ve “insan” gibi temel konuların anlatıldığı yirmi beş başlık bulunmaktadır. Bu ilk kısım ikinci kısım için bir giriş mahiyetinde olup ikinci kısma temel teşkil etmektedir. Fârâbî'nin siyâset felsefesini oluşturan ikinci kısım birinci kısım üzerine bina edilmiştir. Birinci kısımda yer alan başlıklar şunlardır: İlk Varlık hakkında, ortağı olmadığı hakkında, zıddı olmadığı hakkında, tanımı olmadığı hakkında, birliğinin zâtı ile aynı olduğu, alim, hakim, hak, diri ve hayat olduğu hakkında, Allah’ın büyüklüğü, yüceliği ve cömertliği hakkında, bütün varlığın ondan sudûr ettiği hakkında, varlığın mertebeleri hakkında, Yüce Allah’ın kendileriyle isimlendirilmesi gereken isimler hakkında, İkinci varlıklar ve çokluğun birden sudûru hakkında, bizdeki varlıklar ve cisimler hakkında, madde ve sûret hakkında, ilâhî varlıklar, heyûlânî varlıklar ve mertebeler arasındaki ayrılık, semâvî cisimlerin ortak olduğu şey hakkında, semâvî cisimlerin nerede, neye doğru ve hangi şeye doğru hareket ettikleri hakkında, kendisinde dairesel hareket ve ortak tabiatın bulunduğu haller hakkında, ilk suretin kendisinden oluştuğu sebepler hakkında, var olmada heyûlânî cisimlerin mertebeleri hakkında, heyûlâ üzerinde suretlerin takibi hakkında, insan nefsinin cüzleri ve kuvveleri hakkında, kuvve ve cüzlerin nasıl tek nefse dönüştükleri hakkında, nâtik kuvvenin nasıl aklettiği ve bunun sebebi hakkında, irade ve ihtiyar arasındaki fark ile mutluluk hakkında, rüyaların sebebi hakkında, vahiy ve meleğin görülmesi hakkında.¹⁹

İkinci kısmı oluşturan başlıklar da on iki tane olup aşağıdaki şekildedir: İnsanın bir topluma ve yardıma ihtiyaç duyması hakkında, hakim organ hakkında, faziletli şehir reisinin özellikleri hakkında, faziletli şehrin zıtları hakkında, nefislerin bazılarının diğerleriyle birleşmesi hakkında, sanatlar ve mutluluklar hakkında, fazıl şehir halkı için ortak olan şeyler hakkında, cahil ve sapık şehir halkının görüşleri hakkında, adalet hakkında, korku hakkında, cahil şehir hakkında.²⁰

es-Siyâsetü'l-medeniyye'de Fârâbî'nin anlattığı başlıklar da *el-Medînetü'l-fâzıla* eserinde anlattığı başlıklar gibi çok kapsamlı olup metafizik, tabiat, psikoloji, ahlak ve es-Siyâset felsefesi konularına dair meselelerdir. *es-Siyâsetü'l-medeniyye*'yi iki ana bölüme ayırmak mümkündür. Metafiziğe ayrılan ilk ana bölüm üç ve siyâset felsefesine ayrılan ikinci ana bölüm de dört alt bölüm olmak üzere yedi bölüme ayrılabilir. İlk üç bölümün konuları kısaca şöyledir: Birinci bölümde varlıkların altı mertebesi ele alınmıştır. Bunlar: Allah, ikinci akıllar, faal akıl, nefis, sûret ve madde. İkinci bölümde varlıklar üstünlükleri açısından karşılaştırılmıştır. Üçüncü bölümde ise sudur nazariyesi hakkında bilgi verilmiştir. İkinci ana bölümdeki alt bölümlerin de konuları şöyledir:

¹⁸ Fârâbî, *Kitabu Ârâ-i Ehli'l-Medîneti'l-Fazıla*, Thk. Albert Nasrî Nadir, Daru'l-Meşrik, Beyrut, 1986, s. 23.

¹⁹ Ali Abdulvahid Vafi, *el-Medînetü'l-Fazıla li'l-Farabi*, Nehdatu Mısır, Kahire, ts. s. 22, 23.

²⁰ Ali Abdulvahid Vafi, *a.g.e.*, s. 27.

Birinci bölümde medenî toplum meselesi, ikinci bölümde ahlak, üçüncü bölümde faziletli şehir, bu şehrin başkanı, halkı ve bu şehir halkının mertebeleri, dördüncü ve son bölümde de faziletli şehre zıt olan şehirler anlatılmıştır. Bunlar da dört kısma ayrılmış olup şunlardır: Cahil şehir, fasık şehir, sapkın şehir ve erdemli şehre muhalif olan türediler.²¹

Fârâbî'nin iki eserinde işlediği konular genel hatları ile başlıklar halinde yukarıda anlatıldığı gibidir. *el-Medînetü 'l-fâzıla* 'da konular *es-Siyâsetü 'l-medeniyye* 'den daha kapsamlı ele alındığı gibi *es-Siyâsetü 'l-medeniyye* 'de olmayan konular da mevcuttur.²² Bu bakımdan biz iki eseri karşılaştırırken konuları itibariyle daha az kapsamlı olan *es-Siyâsetü 'l-medeniyye* 'nin konularını vererek Fârâbî'nin *el-Medînetü 'l-fâzıla* 'da bu konuları nasıl ele aldığını, benzer ve farklı yönlerini karşılıklı olarak göstermeye çalışacağız.

İKİ ESERİN KARŞILAŞTIRILMASI

1. Varlıkların Mertebeleri ve İlk Sebep

Fârâbî, *es-Siyâsetü 'l-medeniyye* 'de cisimler ve arazların dayanağı olan ilkeler için altı büyük mertebeden bahseder. Bunlar, ilk mertebede İlk Sebep; ikinci mertebede ikincil sebepler; üçüncü mertebede Faal Akıl; dördüncü mertebede nefis; beşinci mertebede suret; altıncı mertebede madde'dir. Fârâbî'ye göre İlk mertebedekinin çok olması imkansızdır. O birdir, tektir. Ancak diğer mertebedekiler çoktur. Onlardan üçü ne cisimdir ne de cisimde bulunur. Bunlar İlk Sebep, ikinci sebepler ve Faal Akıl'dır. Nefis, suret ve madde cisimlerde buldukları halde zatları cisim değildir. Cisimler altı çeşittir. Semavi cisim, konuşan hayvan, konuşmayan hayvan, bitki, madeni cisimler ve dört unsur. Alem, cisimsel olan bu altı cinsin toplamıdır.²³

Fârâbî, *el-Medînetü 'l-fâzıla* 'da varlığın mertebelerinden iki yerde söz etmektedir. Birincisinde mevcutların çok ve birbirlerinden üstün olduklarını, bunların tam olsun eksik olsun kendi mertebelerine uygun olarak en mükemmelinden en noksanına kadar Tanrı'dan pay alıp var olduklarını, bu minval üzere artık var olanların varlıklarının kesildiği yokluğa kadar gidildiğini ifade eder. Fârâbî burada, *es-Siyâsetü 'l-medeniyye* 'deki gibi bu mertebelerdeki varlıkların isimlerini vermez. *es-Siyâsetü 'l-medeniyye* 'de altı mertebeden bahsetmişti. Ancak Fârâbî *el-Medînetü 'l-fâzıla* 'da, bu varlıkların mertebeye meydana gelmelerini Tanrı'nın cömertlik ve adaletine göre olduğunu, insanların sevgiyle birbirlerine bağlandıkları gibi bu varlıkların da birbirlerine bağlandıklarını ifade etmektedir.²⁴

²¹ Fârâbî, *Kitabu's-Siyâseti 'l-Medeniyye*, Thk. Ali Bu Mulhim, Darû ve Mektebetü'l-Hilal, 1994, s. 5-10.

²² Fârâbî, *Kitabu's-Siyâseti 'l-Medeniyye el-Mulekkeb bi Mebâdi' el-Mevcudât* Thk. Fevzi Metri Neccar, Matbaatu'l-Katulikiyye, Beyrut, 1964, s. 16-19. Bkz. Fârâbî, *Kitabu's-Siyâseti 'l-Medeniyye*, Thk. Ali Bu Mulhim, Darû ve Mektebetü'l-Hilal, 1994, s. 18, 19.

²³ Fârâbî, *es-Siyâse*, s. 31.

²⁴ Fârâbî, *Ârâ*, s. 57, 58.

Mertebeleri anlattığı ikinci kısımda Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*'de yukarıdan aşağıya doğru bir sırayı takip ederken, *el-Medinetü'l-fâzıla*'da tersine aşağıdan yukarıya doğru bir sıra düzenini takip ederek aynı isimleri zikreder. Ek olarak zikrettikleri ise en alt derecede ortak ilk madde, sudur düzenindeki on akıl ile bunların cisimlerinden meydana gelen toplam on dokuz mertebedir.²⁵

Fârâbî *es-Siyâsetü'l-medeniyye*'de belirttiğine göre İlk Varlık, inanılması gereken İlâh olup aynı zamanda Faal Akıl ve İkinci Akılların varlığının yakın sebebidir. İlk Varlık ile ilgili konular suret ve maddenin anlatıldığı bölümde, herhangi bir başlıklandırma yapılmadan geniş bir şekilde ele alınmaktadır. Fârâbî burada İlk Varlığın madde ve surette bulunan eksikliklerden münezzeh olduğunu bütün detaylarıyla anlatmaktadır.²⁶ *el-Medinetü'l-fâzıla*'da ise Fârâbî İlk Varlık'la ilgili aynı konuları enine boyuna tartışmakla başlayarak İlk Varlığı şu başlıklar altında anlatmaya ve ispatlamaya çalışmaktadır. Bu başlıklarda Fârâbî, İlk Varlığın bütün varolanların ilk nedeni; onlardan farklı; ortağı ve zıddının olmadığını; tarifinin olmadığını; birliğinin zatının aynı, alim, hakim, hak, canlı ve hayatın kendisi olduğunu; büyük, ulu ve şerefli olduğunu; bütün varlıkların, mertebelerine göre kendisinden sudur ettiğini derinlemesine ele almaktadır.²⁷ *es-Siyâsetü'l-medeniyye*'de bu konuların herhangi bir başlık altında anlatılmamış olmasından ziyade iki eser arasında pek bir fark görünmemektedir.

2. İkinci Akıllar

es-Siyâsetü'l-medeniyye'de ikinci akıllar, semavî cisimlerin varlıklarının sebepleridir. Her bir akıldan bir semavi cisim var olmuştur. Rütbece en üstün olan ikincilerden ilk gök, en alt akıldan da ayın bulunduğu küre meydana gelmiştir. Bunların arasında da diğer akıllar ve gökler var. Akılların sayısı semavi cisimlerin sayısı kadardır. İkinci akıllar, Ruhanî varlıklar, melekler ve bunlara benzer varlıklar olarak bilinir.²⁸ Fârâbî burada akıllar için belli bir sayı vermezken, *el-Medinetü'l-fâzıla*'da İlk Akıl hariç on akıl ve bunların dokuz gök küreleri olan İlk Gök, Sabit Yıldızlar Küresi, Zühal (Satürn), Müşteri (Jüpiter), Merih (Mars), Güneş, Zühre (Venüs), Utarid (Merkür) ve Ay zikredilmektedir.²⁹

3. Faal Akıl

es-Siyâsetü'l-medeniyye'de Faal Akıl, insanı kendi mertebesine ve mertebelerin en yükseğine (*es-Sa'adetü'l-Kusvâ*) ulaştıran, insanla ilgilenen akıl olarak anlatılır. Bu

²⁵ Fârâbî, *a.g.e.* s. 66-68.

²⁶ Fârâbî, *es-Siyâse*, s.31-51.

²⁷ Fârâbî, *Ârâ*, s. 37-52, 59.

²⁸ Fârâbî, *es-Siyâse*, s. 22, 23.

²⁹ Fârâbî, *Ârâ*, s. 61, 62.

durum, insanın cisimlerden ayrı olarak, madde ve araza muhtaç olmadan ve daima bu yetkinlik üzerinde kalarak gerçekleşir. Faal Akıl zat (öz) olarak tektir. Mertebesi ise insanın kurtulup mutluluğa erdiği mertebedir. Kendisine Ruhü'l-Kuds ve Ruhü'l-Emîn veya benzeri isimler verilir. Faal akıl İlki, ikinci akılları ve kendi özünü bilen, özü bakımından düşünülür (ma'kûl) olmayan şeyleri de düşünülür kılandır.³⁰

Fârâbî, *es-Siyâsetü 'l-medeniyye*'de Faal Akıl'dan müstakil olarak bahsederken, sonraki açıklamalarında nefsi açıklarken de çeşitli vesilelerle Faal Akl'ın nefisle irtibatını izah etmektedir. İnsanda Faal Akl'ın yeri, göz karşısında Güneşin aldığı yere benzetilir. Güneş nasıl ki bi'l-kuvve görücü olan gözü, bi'l-fiil gören haline getiriyorsa, Faal Akıl da insana düşünme gücünde tasarladığı bir şeyi kazandırarak, bi'l-kuvve düşünülür olan şeyleri bi'l-fiil düşünülür yapar. İnsan bi'l-kuvve akıl iken bi'l-fiil akıl olur ve Faal Akıl derecesine yaklaşmak için olgunlaşma sürüp gider. İnsan daha önce kendi başına akıl olmadığı halde akıl; düşünülür olmadığı halde düşünülür ve daha önce maddî düzeyde (heyûlânî) iken ilâhî bir varlık olur.³¹ *el-Medînetü 'l-fâzıla*'da ise nefisle ilişkisi anlatılırken Faal Akıl'dan da söz edilmekte ve güneş benzetmesi aynen tekrar edilmektedir.³²

4. Nefs

es-Siyâsetü 'l-medeniyye'de Fârâbî nefis mertebesindeki ilkelerden bazılarının semavî cisimlerin, düşünen canlıların ve düşünmeyen canlıların nefsleri olduğunu ifade ettikten sonra düşünen canlıların nefsinin; düşünme, arzu etme, hayal ve duyum güçlerine ayırır.³³ *el-Medînetü 'l-fâzıla*'da ise besleyici, duyum, muhayyile ve düşünme güçleri olarak ifade edilir.³⁴ Burada arzu etme gücüne besleyici güç karşılık gelirken diğer güçler aynıdır. *es-Siyâsetü 'l-medeniyye*'de düşünme gücü nazarî ve amelî olmak üzere ikiye ayrılır. İki eserde de arzu etme, hayal gücü ve muhayyile gücü konusunda anlatılanlar, tam anlamıyla birbirleriyle mutabiktir. Ancak *el-Medînetü 'l-fâzıla*'da besleyici, duyum ve muhayyile kuvvetlerinin amir, yardımcı ve hizmetkarları durumunda olan birçok kuvvetten bahsedilir. Besleyici kuvvet kalpte bulunurken yardımcıları diğer organlara dağılmıştır. Duyum kuvvetinin yardımcıları gözler, kulaklar ve diğer duyu organlarıdır. Muhayyile kuvveti ile düşünme kuvvetinin yardımcıları yoktur. İsteme kuvvetinin yardımcıları vardır. İrade bu kuvvetle gerçekleşir.³⁵

³⁰ Fârâbî, *es-Siyâse*, s. 32.

³¹ Fârâbî, *a.g.e.* s. 36, 37.

³² Fârâbî, *Ârâ*, s. 101- 104.

³³ Fârâbî, *es-Siyâse*, s. 32.

³⁴ Fârâbî, *Ârâ*, s. 87.

³⁵ Fârâbî, *a.g.e.* s. 87-91.

5. Sûret ve Madde

es-Siyâsetü'l-medeniyye'de suret, cismânî cevherde sedirde sedirin biçimi, madde ise sedirin tahtası şeklinde tanımlanır. Suretlerin özleri yönünden varlığı yoktur. Varolmak için bir konuya muhtaçtırlar. Konuları ise maddedir. Maddenin varlığı da suretler içindir. Suretsiz madde anlamsızdır. Burada birinci gaye suretin varlığıdır. Düşünürlülerin resimleri maddelerdeki suretlere gerçek anlamda değil, sadece benzediği için suret adı verilir. Maddelerin suretten en uzak olanı, düşünme gücünde kendisini gösteren düşünürlülerin resimleridir. Maddesiz olamayan suretler birkaç mertebeye ayrılır. En alt mertebeden başlayarak dört unsurun suretleri, madeni cisimlerin suretleri, bitki, düşünmeyen canlılar ve düşünen canlıların suretleri yer alır. Maddenin varoluş nedeni sureti kabul etmesidir. Bu yönüyle suret maddeden üstündür. Ancak Fârâbî'ye göre bir konuya muhtaç olmaması yönüyle de madde daha üstündür. Maddenin ne karşıtı ne yokluğu sözkonusu olmazken suret için ise karşıtlık ve yokluk söz konusudur. Faal Akıl ve İkinci Akıllar gibi cismânî olmayan cevherlerde madde ve surete özgü eksikliklerden herhangi bir şey bulunmaz ise de onların cevherleri de başkasından elde edilmiş olup varlıkları başkasının varlığına bağlıdır. Kendilerinden daha yetkin bir varlığa muhtaçtırlar. İlk Varlık dışındaki tüm varlıklarda böyle bir eksiklik mevcuttur. Semavî cisimlerin nefsleri madde ve surette bulunan eksikliklerden uzak olmalarına rağmen bir konuda var olmaları yönüyle suretlere benzerler. Ancak konuları madde değildir. İkincilerdeki eksiklikler onlar için de söz konusudur. Canlı varlıklardaki nefslerde duyulan ve hayal edilen şeylerin resimleri meydana gelince olgunlaşma olur. Bu şekilde onlar maddeden ayrı varlıklara benzerler. Ancak heyûlânî varlık ve suret olma tabiatları değişmez. Nefsin düşünen kısmı ise olgunlaşıp bi'l-fiil akıl olunca maddeden ayrı varlıklara daha çok benzer.³⁶ İlk Varlık'ta da suret ve maddede bulunan eksikliklerde hiçbir şey bulunmaz. Çünkü O'nun varlığından daha yetkin ve erdemli bir varlığın bulunması mümkün değildir. Fârâbî bu bölümde daha önce de geçtiği gibi İlk Varlık hakkında geniş bilgi vermektedir. Anlatılan konular kısaca şöyledir: Ortağı yoktur; tarife sığmaz; zıddı yoktur; O tanım gereği bölünemez; O akıl, âkil ve ma'kûl'dur; O, âlim, ma'lûm, ve 'ilim'dir; O herşeyden daha üstündür; O ilk sevilen (mahbûb) ve ilk aşık olunan (ma'sûk) dır; O'nun bilge (hakîm) oluşunda da durum böyledir. Çünkü bilgelik (hikmet), en üstün bilgi ('ilm) ile şeylerin en üstününü bilmektir. Adlandırılması gereken isimler çevremizdeki varolanların yetkinlik ve varlık erdemini gösteren isimler olup, bu isimler, İlk Varlık'ın cevherine özgü yetkinliği gösterecek biçimde kullanılır.³⁷

Fârâbî tarafından *el-Medinetü'l-fâzıla*'da da da sedir yerine beşik örneğinin verilmesi dışında suret ve cevher için aşağı yukarı aynı açıklamalar yapılmaktadır. Mertebeye

³⁶ Fârâbî, *es-Siyâse*, s. 36-41.

³⁷ Fârâbî, *a.g.e.* s. 42-47.

üstünlük konusunda en alt mertebede müşterek ilk madde gelir. Sonraki derecelendirme *es-Siyâsetü'l-medeniyye*'deki gibi aynen devam etmektedir.³⁸ İlk Varlık ile ilgili konularda ise başlıklandırma hariç aralarında önemli bir fark sözkonusu değildir.

6. Sudûr Nazariyesi

es-Siyâsetü'l-medeniyye'de İlk Varlık ile ilgili bilgiler verildikten sonra diğer tabîî varlıkların O'ndan zorunlu olarak varlık kazanması gerektiği ifade edilmektedir. O'ndan, başkasının varlık kazanması, O'nun varlığının taşması (feyz) ve başkasının varlığının O'nun varlığından çıkması ile olur. Bizdeki durumun tersine O'ndan varlığını alan bir şey, hiçbir şekilde O'nun için sebep değildir. O'nun varlığının gayesi de değildir. O'na bir yetkinlik de kazandırmaz. Tersine biz birtakım gayeler için varız. Bu gayeler bize yetkinlik de kazandırır. Tanrı'nın varlığından gaye diğer şeylerin varlığı değildir. Diğerleri de O'nun varlığı için bir gaye teşkil etmezler.³⁹

Fârâbî bu bölümde Tanrı'nın adlandırılması gereken isimler hakkında genişçe bilgi vermektedir. *es-Siyâsetü'l-medeniyye*'de verilen örnekler "Bir" (vâhid), "varolan" (mevcûd), adalet, cömertlik örnekleridir *el-Medînetü'l-fâzıla*'da da aynı konu bu başlık altında anlatılmaktadır. *es-Siyâsetü'l-medeniyye*'deki "mevcûd" örneği yerine "diri"⁴⁰ örneğinin kullanılmasından başka verilen örnekler de aynıdır. Konu açıklanırken benzer hatta aynı cümlelerin kullanıldığını söylemek pek de yanlış olmayacaktır.

Fârâbî *es-Siyâsetü'l-medeniyye*'de suduru anlatırken Tanrı için "İlk" veya "Birinci" (el-Evvel) kavramını kullanmaktadır. İlk Varlık'tan sonra gelenler de "İkinciler" (sevânî) ve Faal Akıl olarak zikredilmektedir. Hepsi varlıklarını Birinci'den almışlardır. Onların her birinin varlığından Ay'ın bulunduğu son göğe kadar birer birer göklerin varlığı çıkar. Göklerin cevheri bir konu ve bir nefsten oluşur. Herbirinde bulunan nefis, bir konuda var olup, kendi özünü ve kendi varlığının çıktığı İkinci'yi ve Birinci'yi düşünmekle bi'l-fiil akıl olan nefsin parçası olur.⁴¹ Burada göklerin isimleri konusunda bir şey zikredilmemiştir. Ancak *el-Medînetü'l-fâzıla*'da on akılla birlikte sudûr eden göklerin isimleri de birer birer verilmektedir. İlk Varlık'tan sonra İkinci Akıl gelir. O zatını ve İlki düşünür. İlki düşünmesinden üçüncü bir Akıl, zatını düşünmesinden de İlk Gök çıkar. Böylece on Akıl hem ilki hem de kendisini düşünerek Faal Akıl'da son bulur. Ondan sonra Ayaltı alem gelir.⁴² *es-Siyâsetü'l-medeniyye*'de her bir Akılın İlk'i, kendisinden önceki Akıl ve zatını düşünmesinden bahsedilir. Oysa *Medînetü'l-fâzıla*'da her akıl İlk'i ve zatını düşünmesi zikredilir.

es-Siyâsetü'l-medeniyye'de bu konu anlatılırken ayrıca gök cisimleri ile yer cisim-

³⁸ Fârâbî, *Ârâ*, s. 64, 65.

³⁹ Fârâbî, *es-Siyâse*, s. 47, 48.

⁴⁰ Fârâbî, *Ârâ*, s. 59, 61, 62.

⁴¹ Fârâbî, *es-Siyâse*, s. 52, 53.

⁴² Fârâbî, *Ârâ*, s. 59, 61, 62.

lerinden de bahsedilir. Gök cisimlerinin cevherlerinin birçok şeye bölündüğü, bi'l-fiil cevherleştikleri şeyin bir konuya muhtaç olmasından dolayı eksiklik mertebelerinin ilk başladığı varlık mertebelerinden olduğu, kendilerinden başka bir şeyin meydana gelmesi için cevherleriyle yeterli olmadıkları, sürekli hareketle en iyi varlıklarına ulaşma çabası içerisinde oldukları ifade edilirken, gök cisimlerinin altındaki varlıkların ise cevherleştikleri şeyin ilk baştan verilmediği, cevherlerinin bi'l-fiil değil bi'l-kuvve olduğu, kendilerine sadece ilk maddelerinin verildiği, bundan dolayı cevherleştikleri surete doğru durmadan ilerledikleri belirtilmektedir.⁴³

el-Medînetü 'l-fâzıla' da da gök cisimlerinden ve mertebelerinden bahsedilir. Her birinin kendisine göre müşterek devrî hareketleri vardır. Cinsleri bakımından bir olup heyûlânî cisimlerin cinsindedirler. Hızları birbirinden farklıdır. Her birinin kendisini çevreleyen yere nisbeti söz konusudur.⁴⁴ Semavi cisimlerden genelde mufarik akıllar anlatılırken ve sudur nazariyesinin mertebeleri münasebetiyle bahsedilmektedir. İki esere göre de gök cisimlerinin ortak gücünden veya tabiatlarından gökaltı diğer varlıkların hepsinde ortak olan ilk maddenin varlığı zorunlu olarak çıkar. Birbirleri ve yere olan nisbetlerinin farklılığından da gök altı varlıklarda karşıt suretler, karşıt arazlar ve karşıt değişiklikler meydana gelir.⁴⁵ Fârâbî *es-Siyâsetü 'l-medeniyye'* de bu konu altında karşıtlıklardan hareketle mümkün varlığın da meydana geldiğini ifade ederek mümkün varlığı geniş bir şekilde anlatmaktadır. Ona göre mümkün varlıklar, varlık yönünden eksik olan, varolma ile varolmama arasında bulunan sonraki varlıklardır. Mümkünün kendi tabiatında verilmiş bir varlığı yoktur. İlk Sebep, hem var olması hem de var olmaması mümkün olanı var etmiştir ki, böylece varlığın yönlerinden verilmedik hiçbir şey kalmasın.⁴⁶ Fârâbî daha sonra gök cisimleri ile onların dışındaki dört unsur, taş cisimleri, bitkiler, düşünmeyen ve düşünen varlıkların birbirleri ile olan etkileşimlerinden bahsetmektedir. Düşünen canlı varlığın dışındakiler birbirleri için madde, alet ve yardımcı konumundadırlar. Düşünen canlı ise kendi suretiyle olması yönünden, ne madde ne de alettir. O, yardımcı olma yoluyla asla başka bir tür için değildir.⁴⁷ Fârâbî, *el-Medînetü 'l-fâzıla'* da gök cisimleri ile onların altındaki varlıkların etkileşimlerini ve birbirine karşı olan durumlarını ve bu varlıkların oluşumlarını 'var olmada heyûlânî cisimlerin mertebeleri hakkında' başlığı altında *es-Siyâsetü 'l-medeniyye'* dekinden çok da farklı olmayan bir dille anlatmaya çalışmaktadır.⁴⁸

⁴³ Fârâbî, *es-Siyâse*, s. 53-55.

⁴⁴ Fârâbî, *Ârâ*, s. 66-75.

⁴⁵ Fârâbî, *es-Siyâse*, s. 76.

⁴⁶ Fârâbî, *es-Siyâse*, s. 57.

⁴⁷ Fârâbî, *a.g.e.* s. 62-69.

⁴⁸ Fârâbî, *Ârâ*, s. 77-79.

7. Medenî Topluluklar

Bu başlık altında Fârâbî iki eserinde de es-Es-Siyâset felsefesi ile ilgili düşüncelerini geniş olarak ifade etmektedir. Fârâbî iki eserde de insanın ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için bir toplum içinde yaşaması gerektiğini ifade ederek toplumları büyük, orta ve küçük topluluklar olarak üçe ayırmaktadır. Topluluklar yetkinlik derecesine göre ev, sokak, mahalle ve şehirde yaşayanlardır. En alt derecedeki topluluk en üstteki için yardımcı konumundadır.⁴⁹

8. Topluların Özellikleri ve Farklılıklarının Sebepleri, İrâde, Mutluluk, Hayır ve Şer

Fârâbî *es-Siyâsetü'l-medeniyye* 'de ilk konuyla irtibatlı olarak uluslardan oluşan büyük toplulukların farklılıklarının nedenini gök kürelerinin parçalarının farklı olmasına, onlara tekabül eden göğün kısımlarındaki farklılıklara, yeryüzüne olan uzaklık ve yakınlıktan kaynaklanan değişikliğe ve yeryüzündeki farklı coğrafyalardaki yaşam şartlarına bağlamaktadır. Ona göre gök cisimlerinin yetkinleşmedeki rolü bu iken geri kalan yetkinliklerin yalnızca insana verilmesi işi de Faal Akılın işidir. Faal Akıl, insana ilk bilgilerden ve nefsin düşünen kısmında varolan ilk düşünülürlerden (ma'kûl) ibaret olan bir ilke verir. Faal Akıl bu bilgi ve düşünülürleri nefse duyum (ihzas) ve arzu (nuzû'î) güçlerini geliştirmesinden sonra verir. Bedenin parçaları olan bu iki güçle irade meydana gelir. Hayal gücünün etkisiyle ikinci bir irade gelişir. Bundan sonra Faal Akıldan nefsin düşünen gücüne akan ilk bilgiler ortaya çıkar. Bundan sonra da düşünme fiilinden üçüncü bir irade türü doğar ki bu da seçme (ihtiyar) adını alır. Bu, insana özgü olup ödül ve ceza da bundan kaynaklanır.⁵⁰

Fârâbî daha sonra mutluluk (sa'adet) ve ona bağlı olarak hayır ve şer konusuna geçer. Ona göre mutluluk salt iyiliktir. Onu elde etmek için yararlı olan her şey iyidir. Herhangi bir şekilde mutluluğa giden yolu tıkayan herşey ise salt kötülüktür. Mutluluğun elde edilmesinde yararlı olan iyilik de onu engelleyen kötülük de ya tabii olarak vardır, ya da irade ile ortaya çıkar. İrâdî iyilik ve irâdî kötülük, insanlardan kaynaklanır. İrâdî iyilik nazarî düşünme, amelî düşünme, arzu, hayâl ve duyum güçleri olan nefsin beş gücünün dengeli olmasıyla ortaya çıkar. İrâdî kötülük de insan düşünme gücünün yetkinleşmesinde gevşeklik edip, mutluluğa doğru yönelmezse ortaya çıkar. Fârâbî daha sonra insanların yaradılışları gereği farklı psikolojik yapılarda olduğunu, bundan dolayı insanların birbirlerine karşı düşünsel ve sanatsal olarak herhangi bir şey yapabilme konusunda üstünlüklerinin ortaya çıktığını ifade eder. Ona göre insanların

⁴⁹ Fârâbî, *es-Siyâse*, s. 69, 70, bkz. Fârâbî, *Ârâ*, s. 117, 118, bkz. Fârâbî, *Kitabu'l-Mille*, thk. Muhsin Mahdi, Daru'l-Meşrik, Beyrut, 1991, s. 41-66.

⁵⁰ Fârâbî, *es-Siyâse*, s. 71-72.

yaradılışları ne olursa olsun eğitilebilirler.⁵¹ Fârâbî buradan hareketle insanların bu-
lundukları konumlarına göre her bir üst derecedekinin bir alt derecedeki için başkan
(reis) olduğu şeklindeki siyâsî başkanlığa doğru gitmektedir.

el-Medinetü'l-fâzıla'da Fârâbî siyâset felsefesine temel oluşturmak gayesiyle
es-Siyasetü'l-medeniyye'deki konuların aynısını işler. Ancak şu farkla ki burada konular
biraz daha detaylandırılıp başlıklandırılmak suretiyle ele alınmıştır. Mesela 'nefsin
cüzleri ve kuvvetleri' başlığı altında Fârâbî besleyici, duyum, muhayyile ve nâtik kuv-
velerden bahsederek bunların birbirlerinin hizmetkârı ve reîsi durumunda olduklarını
belirtir. Fârâbî insanın kuvveleri ve uzuvları ile toplumun siyâsî olarak yönetilmesi
arasında kişisel özelliklerin, toplumsal tabakaların ve kurumların da farklılığından
hareketle bir benzerlik kurmaktadır. Bu güçlerin tek bir nefis haline alttakinin üstteki
için madde, üsttekinin de altındaki için suret olması münasebetiyle geldiğini belirten
Fârâbî, kalbin de bünye için hakim uzuv olduğunu ona başkanlık edecek başka uzuv
olmadığını ifade etmektedir. Kalpten sonra sırasıyla dimağ, karaciğer, dalak ve tenasül
organları gelir. Herbirisinin kendisine göre özel bir işlevi vardır. 'İrade ve ihtiyar ara-
sındaki fark ve saadet hakkında' başlığı altında da Fârâbî *es-Siyasetü'l-medeniyye*'de
ele aldığı bu konuyu aynı kavramlarla açıklar. Burada yine iradenin duyma ve tahayyül
vasıtasıyla, ihtiyarın ise teemmül ve düşünce vasıtasıyla olduğu belirtilmektedir. İrade
ve ihtiyarın ortaya çıkması, onlardan önce insanda makullerin meydana gelmesi ve
buna bağlı olarak teemmül, düşünce, hatırlama, istinbat arzusunun oluşmasındadır.
Duyma ve tahayyül hayvanlarda da vardır. Ancak insanda ilk makullerin oluşması
mükemmelleşme arzusunu ifade eder ki son merhaleye ulaşıldığında mutluluk mey-
dana gelir. *es-Siyasetü'l-medeniyye*'de de anlatıldığı üzere insanı iyiliğe ve sonra
da mutluluğa götürecek irâdî fiiller olduğu gibi, saadete engel olacak kötü fiiller de
vardır. İyi veya kötü olsun ulaşılmak istenen neticeyi irade etmek gerekir. İyi şeyler
irade edip kuvveler bunun için harekete geçirilirse sonu iyilik ve güzellik ve saadet
olur. Bunun aksi olursa netice kötü olur. Bunun için de kuvvelerin herbirinin diğerine
karşı hizmeti ve dengeli hareketi söz konusudur.⁵²

Fârâbî evrenin kozmolojik düzeni ile insanların psikolojik, biyolojik ve fizyolo-
jik özelliklerinden hareketle Platon'un ki kadar ütöpik olmasa da bir faziletli devletin
temelini oluşturmaya çalışmıştır. Fârâbî'nin, yukarıda bahsi geçen ve insanların farklı
özelliklere, sanatlara ve becerilere sahip olmalarından dolayı herbirinin sorumluluk

⁵¹ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 72-79.

⁵² Fârâbî, *Ârâ*, s. 87-107, saadet kavramı için ayrıca bkz. Hüseyin Atay, *Fârâbî'nin Üç Eseri*, A.Ü.İ.F. Yayınları, 1974, s. 3-5, bkz. Fârâbî, *Tahsilü's-Saade*, Tkd. Ali Bu Mulhim, Daru ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut, 1995, s. 25, bkz. Mehmet S. Aydın, *Fârâbî'nin Siyâsî Düşüncesinde Saadet Kavramı*, *Ebü Nasr el-Fârâbî, es-Siyasetü'l-Medeniyye veya Mebâdiü'l-Mevcudat* içinde, Büyüyenay yay. İst. 2012, s. 13-31, bkz. Fârâbî, *Risaletü'l-Tenbih ala Sebili's-Saade*, Thk. Sahban Halifat, el-Camiatü'l-Ürdüniyye, 1987, s. 177-182, bkz. Fatih Toktaş, *Fârâbî'nin Kitâbü'l-Mille Adlı Eserinin Takdim ve Çevirisi*, Divan, 2002/1, s. 248, 249.

bilinciyle ve diğerlerinin haklarına karşı saygı düsturu ile hareket ederek bir nevi sözleşmeyle bazı haklarından feragat edip devlete devretmeleri düşüncesinin, on yedinci yüzyılda benzer bir devlet düşüncesine sahip olan Hobbes'tan çok daha ileri olduğu ifade edilmektedir.⁵³

9. İlk Başkan (er-Reîsü'l-Evvel) ve Erdemli Şehir (el-Medînetü'l-fâzıla)

es-Siyâsetü'l-medeniyye'de Fârâbî, mutlak anlamda ilk yöneticinin bilim ve marifeti gerçek anlamda elde etmiş, mutluluğa giden yolları bilen her konuda insanlara kılavuz olabilecek kişi olduğunu ifade eder. Bu yaratılıştaki özelliklere sahip olmak Faal Akılla irtibat kurulunca gerçekleşir. Faal Akılla irtibat edilgen (münfail) ve kazanılmış (müstefad) aklın elde edilmesiyle gerçekleşir. Fârâbî bu düşüncesini Aristo'nun *Kitabü'n-Nefs (De Anima)* adlı eserine bağlar ve ona göre böyle bir kişi gerçekten hükümdar olup vahiy alır. Böyle bir insanın başkanlığı, ilk başkanlık olup diğer insanî başkanlıklar ondan sonra gelir ve ondan kaynaklanır. İşte bu başkan tarafından yönetilen kişiler erdemli, iyi ve mutlu kişilerdir. Bunlardan oluşan ulus, erdemli ulus, yaşadıkları şehir de erdemli şehir olur.⁵⁴

Fârâbî *Medînetü'l-fâzıla*'da siyâset felsefesi ile ilgili düşüncesini *es-Siyâsetü'l-medeniyye*'de yaptığı gibi nefsin cüzleri ve kuvvetleri, irâde, mutluluk, iyilik ve kötülük gibi konuları açıkladıktan sonra yapmaktadır. Ona göre Faziletli şehir de insan organlarının uyumu ile benzer olmalıdır. Bütün cüzleri İlk Sebeb'e ulaşma çabası gütmelidir. Fazıl şehrin reisi gelişigüzel herhangi bir adam olamaz. Riyaset onun yaradılışında olmalıdır. Reis mükemmel, hem akıl hem bi'l-fiil ma'kûl ve Faal Akılla irtibat kurmuş biri, yani münfail aklın üstünde müstefad akla sahip olmalıdır. Bunun gerçekleşmesi irtibatın Faal Akıl'dan müstefad akla, ondan münfail akla, ondan da muhayyile kuvvetine geçmesi suretiyledir. Fârâbî böyle bir kimsenin hekim, filozof ve akıl erbabından olduğunu ifade etmektedir. Reîsin sahip olması gereken özelliklerin tümü ayrı bir başlık altında geniş bir şekilde anlatılmaktadır.⁵⁵

Bu özelliklerden bazıları şöyledir: Vücudunun sağlam olması, iyi bir kavrayışa ve kuvvetli hafızaya sahip olması, zeki, güzel konuşan, öğretmeyi, öğrenmeyi sevmesi, yeme, içme, kadınlara düşkün olmaması, adaleti sevmesi, filozof olması, kanunları bilip uyması gibi özelliklerdir. Fârâbî bu meziyetlere sahip olan reisin hem erdemli

⁵³ Harun Han Şirvani, "al Fârâbî's Political Theories, (Fârâbî'nin Siyâsî Nazariyeleri)", çev. Hüseyin G. Yurdaydın, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, sayı, 4cilt, 8, 1950, s. 449.

⁵⁴ Fârâbî, *es-Siyâse*, s. 79-82.

⁵⁵ Fârâbî, a.g.e. 120-131, bkz. Yaşar Aydın, "Fârâbî'nin Siyâset Felsefesinde İlk Başkan (er-Reîs el-Evvel) Kavramı", *Uludağ Üni. İlahiyat Fak. Dergisi*, 1. Sayı, 2. Cilt, yıl 2, 1987, s. 290-302, bkz. Mehmet S. Aydın, a.g.m. s. 13-31, bkz. Fârâbî, *İhsâu'l-Ulûm*, çev. Ahmet Ateş, M.E.B Basımevi, İstanbul, 1990, s. 125-132.

şehrin ve milletin reisi hem de meskûn yeryüzünün reisi olduğunu ifade etmektedir. Bu özelliklerin *es-Siyâsetü'l-medeniyye*'de daha yüzeysel ele alındığını görüyoruz. Fârâbî'nin erdemli devlet anlayışının Platon'un ideal devlet anlayışından mülhem olduğu görülmektedir.⁵⁶ Halkın eğitimi, insanların yönetime katılması, tabakalar arası ilişkiler yöneticiler ve yönetilenlerin durumu hakkındaki açıklamalarında Platon'un siyâset felsefesinin izleri görülmekle beraber erdemli şehir reisinin Faal Akılla irtibat kurması, vahiy alması, gayesinin İlk Sebeb'e ulaşmak gibi siyâset felsefesini dinî kavramlarla zenginleştirmesi Fârâbî'nin kendi zihninde Asr-ı Saadeti ve her alandaki örnek şahsiyeti bağlamında Hz. Peygamberi ilk reis olarak düşünmüş olabileceği gerçeğini de gözardı etmemek gerektiğini de ifade etmek gerekmektedir. Fârâbî'nin sistemini özgün kılan durum da bu olsa gerektir.

Ayrıca Fârâbî'nin, ilk reis'te bulunması gereken sıfatlar anlayışıyla M.S. on yedinci yüzyılda, Avrupa'da Bodin tarafından ilk defa etraflı bir şekilde anlatılmış olan Hakimiyet doktrinini çok daha önceden izah ettiği, Fârâbî'nin hükümdar'ının, Bodin'inkinden daha mantıkî, biraz daha müstebit ve John Austin'in Hükümdar'ına yaklaştığı ifade edilmektedir.⁵⁷

10. Erdemli Şehrin Karşıtı Olan Şehirler

Fârâbî *es-Siyâsetü'l-medeniyye*'de Erdemli şehrin karşıtı olarak cahil (bilgisiz), fasık (bozuk), sapkın şehirlerle erdemli şehirdeki türedileri görmektedir. Cahil (bilgisiz) şehri de zorunlulukların bir araya getirdiği topluluk, kötü topluluk, şehirlerde yaşayan bayağı (hasis) topluluk, şeref düşkününü topluluk, zorba topluluk, demokratik (cemâ'iyye) şehirde ve özgür insanların şehrinde yaşayan özgür topluluk olarak ayırmaktadır. Bu şehir veya topluluk türleri daha sonra geniş olarak anlatılmaktadır.⁵⁸ *el-Medînetü'l-fâzıla*'da ise erdemli şehre karşıt olan şehirler cahil şehir, fasık (bozuk) şehir, değişmiş şehir ve sapkın (dalle) şehir olmak üzere dört tane olarak zikredilir. Cahil (bilgisiz) şehir de bir çok şehre ayrılır. Bunlar: Zaruret şehri, zenginlik şehri, bayağılık ve bedbahlık şehri, şeref şehri, güç ve kuvvet (tağallub) şehri, demokratik (cimaiyye) şehirdir.⁵⁹ Burada *es-Siyâsetü'l-medeniyye*'den farklı olarak karşıt şehirlerden sadece 'değişmiş şehir' zikredilmiştir. Diğer altı cahil şehir grubunda ise kayda değer herhangi bir farklılık mevcut değildir. Burada Fârâbî cahil şehrin çeşitleri konusunda yapmış olduğu açıklamalarda *es-Siyâsetü'l-medeniyye*'den daha az yer verirken, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*'de bu konu daha geniş ele alınmıştır.

⁵⁶ Platon'un ideal devleti için bkz. Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004, s. 61-67. Bu konuda bkz. Şenol Korkut, *Farabi'nin Siyaset Felsefesinin Temel Problemleri ve Kökenleri*, Basılmış doktora Tezi, Ankara, 2005, s. 122-163.

⁵⁷ Harun Han Şirvani, a.g.m. s. 450.

⁵⁸ Fârâbî, *es-Siyâse*, s. 87-103.

⁵⁹ Fârâbî, *Ârâ*, s. 131-133.

Fârâbî *es-Siyâsetü 'l-medeniyye* 'de fasık şehir halkının mutluluğun ne olduğunu bilip ona inandığı halde bu işlere sarılmayıp bilgisiz şehir halkının amaçlarından herhangi birini, yani mevki, şeref, egemenlik ve benzeri şeyler için mücadele ettiklerini ifade eder. *el-Medînetü 'l-fâzıla* 'da da Fârâbî fasık şehrin düşüncesi itibariyle fazıl şehirden ayırt edilemediğini ancak işlerinin cahil şehir halkının işleri olduğunu belirtmektedir. *es-Siyâsetü 'l-medeniyye* 'de, sapık şehir halkına taklid şeylerin sunulduğunu, gerçek mutluluğun aksine kendilerine sunulan mutluluğun taklidi olduğunu ifade eden Fârâbî, *es-Siyâsetü 'l-medeniyye* 'den farklı olarak *el-Medînetü 'l-fâzıla* 'da bu şehir halkının dünya hayatından sonra saadete kavuşacaklarını zannettiklerini ancak Allah, sevânî (İkinciler) ve Faal Akıl hakkında bozuk fikirlere sahip olduklarını, şehrin birinci reisinin kendisine vahiy nazil olduğunu düşündüğünü, bunun için yalan söylemekten çekinmediğini belirtmektedir.⁶⁰

Fârâbî'nin *es-Siyâsetü 'l-medeniyye* 'de anlattığı son konu erdemli şehre muhalif olan erdemli şehirdeki türediler (nevâbit) dir. Bunlar çeşitli sınıflara ayrılırlar. Bir kısmı şeref, yöneticilik, zenginlik gibi erdemle kazanılabilecek şeyleri amaç edinirler. Mutluluğa ileten işlere sarıldıkları halde mutluluğu amaç edinmezler. Bunlara fırsatçılar (mutâkannisûn) denir. Bazıları bilgisiz şehirlilerin amaçlarına yönelerek yasaları kendi arzularına göre yorumlarlar. Bunlara yanlış yorumlayanlar (el-muharrife) denir. Bazıları da isteyerek yanlış yorumlamaya gitmektedirler. Bunlara da dinden çıkarlar (el-mârîka) denir. Bunların dışında da 'hakikatleri hayal edip doğruluklarını araştırırlar', 'hayal ettikleri her şeyin yanlış olduğunu gösterenler', 'varlıkların ilkelerini ve mutluluğu yeterli derecede tasavvur etme gücüne asla sahip olmayanlar' şeklinde çeşitli sınıflardan da bahseden Fârâbî, bu sınıfları meşgul etmek, onların her sınıfını tedavi edecek özel yöntemler kullanmak, onları şehirden kovmak, cezalandırmak, hapsedmek veya zor işlerde çalıştırmak gerektiğini ifade eder.⁶¹ Erdemli şehirdeki türediler konusunda *el-Medînetü 'l-fâzıla* 'da "bir kısım insandan olan şehrin türedileri de faziletli şehre zıttır"⁶² şeklinde bir ifade sarfedilmektedir. Bu ibarenin dışında bu konuda başka bir bilgi mevcut değildir.

el-Medînetü 'l-fâzıla 'da eserin içeriği daha kapsamlı olup çeşitlilik arzettiği için konular burada bitmez. Fârâbî yine siyâset felsefesi bağlamında erdemli şehir, cahil şehir, bunların yöneticileri ve burada yaşayanlar hakkında bilgiler vermeye devam etmektedir. Bu konulardan bir tanesi 'nefislerin birbirleriyle birleşmesi hakkında' başlığı altında anlatılmaktadır. Ona göre bir taife bu dünyadan göçüp nefisleri saadete erince yerlerine kendi mertebelerinde başkaları gelir. Bu böylece devam eder ve sonrakiler öncekilere katılır. Bunlar cisim olmayıp aynı zamanda mekan içinde yaşamadıkları için bir araya geldiklerinde yer bakımından bir zorluk oluşmaz. Bunların biraraya gelmeleri iki taraf için de haz uyandırır.⁶³ Nefislerin birleşmesi konusu

⁶⁰ Fârâbî, *es-Siyâse*, s. 133.

⁶¹ Fârâbî, *es-Siyâse*, s. 104-108.

⁶² Fârâbî, *Ârâ*, s. 131.

⁶³ Fârâbî, *a.g.e.* s. 137, 138.

es-Siyasetü'l-medeniyye 'de de hemen hemen aynı kavram ve cümlelerle arada önemli bir fark olmaksızın, 'erdemli şehir halkının özellikleri ile siyâsî yetkinlik dereceleri' bahsinde ele alınmıştır.⁶⁴

Fârâbî'nin *el-Medinetü'l-fâzıla*'da anlattığı diğer bir konu saadetler konusudur. Saadetler tür, sayı ve durumları bakımından birbirlerinden üstündürler. Dokumacılık, çöpçülük, hikmet, hitabet sanatları ve bunlarla uğraşanlar arasındaki farklar buna örnek gösterilir. Fârâbî burada yine siyâset düşüncesi için bir bağlantı kurarak erdemli şehirde güzel sanatlar icra edilince insanların saadete erdiğini, diğer şehir halklarının yaptıkları ise kötü işler olduğundan bunun zamanla onlara kötü istidatlar kazandırdığını ifade etmektedir.⁶⁵ Bu cahil şehirlerin halkı hakkında başlığı altında Fârâbî cahil şehir halkının nefislerinin zorunlu olarak maddeyle kaim olduğunu, ilk makullerin onların nefislerinde resmettikleri hiçbir hakikatın olmadığını, maddenin çözülmesiyle beraber onların maddeden beslenen hayat imkânlarının da çözülüp dağıldığını, ancak fazıl şehir halkının madde olmaktan kurtulduğunu belirtmektedir. Daha sonra faziletli şehir halkı arasında ortak olan şeyler başlığı altında bilgi veren Fârâbî, faziletli şehir halkının önce ilk sebebi ve sıfatlarını, sonra maddi veya gayr-maddi olsun diğer varlıkları ve bunların özelliklerini, faziletli milletleri ve bunların zıtlarını bilmeleri gerektiğini söyler. Ona göre faziletli milletlerin ve faziletli şehirlerin mezhepleri, birbirinden farklı olabilir. Ancak bu fark aynı amacı gütmelerine engel değildir. Fârâbî bu ortak gayenin dışında faziletli şehirlere aykırı cahilce ve çirkin gayeler peşinde olanların da olduğunu, bunlara anlayıncaya kadar hakikatın anlatılması gerektiğini, ancak aşırı inat ve düzenbazlıktan dolayı faziletli şehrin cüzleri arasında bulunmamları gerektiğini ifade etmektedir. Cahil ve şaşkın şehir halkının fikirleri konusunda da Fârâbî, bunların eski bozuk fikirlere sahip oldukları zaman ortaya çıktıklarını belirtmektedir. Fârâbî burada belki Darwin'in üstün tür düşüncesine de ilham olacak bir takım bilgiler vermektedir. Şöyle ki: Varlıklar birbirlerine zıttır. Her varlık yaşamını devam ettirmek için muhalifine üstünlük sağlamak için mücadele eder ve onu yok etmeye çalışır. Hayvanlardan bazıları gereksiz olarak diğer hayvanlara saldırarak onları yok etmek isterler. Hayat hakkının sadece kendilerine ait olduğunu düşünürler. Halbuki diğer hayvanların var olmaktan başka suçları yoktur. Bu durum aynı türler arasında da geçerlidir. En kuvvetlisi daha mükemmel bir hayat sürmektedir. Bu bakımdan galip çıkanlar ya diğerlerini yok eder, ya da onları köle olarak kullanıp sömürür. Burada bir türün her zaman karşıt taraftaki türü tehdit olarak görmesi gibi bir anlayış söz konusudur. Fârâbî, toplumların birbirleriyle mücadeleleri konusunda farklı bir takım anlayışların da mevcut olduğunu çeşitli örneklerle vermektedir. İşte bu toplulukların adalet anlayışı bu minval üzere şekillenmektedir. Bu bakımdan her tabii şey adalete uyduğundan, kavga, başkasını ezmek, mağlubun galibe hizmet etmesi

⁶⁴ Fârâbî, *es-Siyâse*, s. 82, 83.

⁶⁵ Fârâbî, *Ârâ*, s. 139-141.

de adaletin kendisidir. Huşu konusunu da mevcut anlayışın dışında açıklayan Fârâbî, her zaman ibadet edip dünyalıklardan uzak durmanın öbür alemde büyük nimetlere vesile olacağı, ibadeti bırakıp dünyalıklara meyletmenin Ahiret'te ceza getireceği anlayışının bir grubun diğer grubu aldatmak ve tuzağa düşürmek için başvurduğu hile ve sahtekârlıktan başka bir şey olmadığını belirtmektedir. Bu şeyler dünya nimetleri için korkmadan açıkça kavga etmekten âciz olan kimselerin kurdukları tuzaklardır. Halk el çektğinde kendileri o dünyalıklara el koyacaktır. Gayesi gizli olduğu için davranışının ilâhî olduğu zannedilir. Bu yola başvuranların (dindar geçinen veya din adamlarından bazıları) dış görünüşleri de dünyalık kişilerin kılık kıyafetleri değildir. Bu vesileyle herkes onlara saygı gösterip yürekten bağlanır. Hataları herkesçe hoş görülür. Her nevi dünyalığı ele geçirmek hususunda herkesten daha hırslıdırlar. Vahşi hayvanlar avlarını yakalamak için nasıl kurnazlığa başvururlarsa, din adamları da dünyalık için her hileye başvururlar.⁶⁶ Fârâbî'nin bu açıklamaları dindarlık kisvesi altında din istismarcılığının geldiği son noktayı göstermesi bakımından dikkate şayandır.

Fârâbî'nin *el-Medînetü'l-fâzıla*'da anlattığı son konu cahil şehirlerdir. Bu şehirler zaruret şehri, değiştirilmiş şehir, düşmüş şehir, şerefli şehir ve demokratik şehirlerdir. Dah önceki konuda altı kısım olarak ayırdığı cahil şehirleri burada beş kısım olarak ele alan Fârâbî, cahil şehir insanların durumunu anlatmaya devam etmektedir. Demokratik şehir hariç, diğer şehirlerin halkı aynı gayede ittifak etmişlerdir. Cahil şehrin insanların bir kısmı temiz ruhludur. Bunlar barışçı şehirlerdir. Bir kısmı da kötü ruhludur. Çünkü onlar iyinin saldırıyla aldatma sonucu elde edilen kavga, savaş olduğuna inanırlar. Fârâbî cahil şehir halkının görüşlerini eskiler dediği Empedokles, Parmenides, Aristo ve Yeni Eflatunculuğun ruh-beden anlayışının yanlış taraflarını dikkate alarak geniş olarak ele alıp eleştirmekte, bu fasit fikirlerin delalette olan şehirlerde mezhep haline geldiğinden yakınmaktadır. Varlığa şüpheli bir gözle bakmanın, gerçek olan hiçbir varlığı kabul etmemenin, aklettiğimiz her şeyin zıt ve çelişğinin olabileceğini düşünmek, imkansız olanın, imkansız olmamasının mümkün olması gibi bir sonuca götürür ki bu ve benzeri görüşler felsefeyi ortadan kaldırır.⁶⁷ Fârâbî burada filozofların düşüncelerinin eleştirel bir perspektifle ele alınması gerektiğini, kadîm filozofların yanlış düşüncelerinin üstünkörü alınmaması gerektiği konusundaki düşüncesini belirterek bu konuda dikkat edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

el-Medînetü'l-fâzıla'nın bu bölümünde anlatılan beş çeşit cahil şehre karşılık olarak Fârâbî *es-Siyâsetü'l-medeniyye*'de daha önce de geçtiği gibi cahil (bilgisiz) şehri, 'zorunlulukların bir araya getirdiği topluluk', 'kötü topluluk', 'şehirlerde yaşayan bayağı (hasis) topluluk', 'şeref düşkün topluluk', 'zorba topluluk', 'demokratik (cemâ'iyye) şehirde ve özgür insanların şehrinde yaşayan özgür topluluk' olarak altı kısma ayırmıştı.⁶⁸

⁶⁶ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 137- 165.

⁶⁷ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 166-174.

⁶⁸ Fârâbî, *es-Siyâse*, s. 87-103.

Sonuç

Fârâbî İslâm felsefesi alanında bir çok konuda sistematik eserler kaleme alarak bu alanın sistemleşmesine ilk katkısı yapan filozof olarak bilinir. Metafizik ve siyâset felsefesi ile ilgili konuları içiçe ele aldığı bir çok eser kaleme almıştır. Fârâbî'ye nisbet edilen eserlerin bir kısmının kendisine ait olup olmadığı konusundaki şüpheler henüz giderilmiş değildir. Özellikle *Fusûlü'l-Medenî*, *Risâle fi's-Siyâse* gibi bazı eserlerin kendisine aidiyeti konusundaki çalışmalardan kesin bir sonuç elde edilememiştir. Ancak metafizik ve siyâset felsefesi ile ilgili meselelerin ele alındığı ve Fârâbî'ye tartışmasız ait olan eserler de mevcuttur. Bunlardan birisi *el-Medînetü'l-fâzıla*, diğeri de *Mebâdiü'l-Mevcûdat* olarak isimlendirilen *es-Siyâsetü'l-medenîyye* adlı eserlerdir.

Fârâbî *es-Siyâsetü'l-medenîyye*'yi yazmaya Bağdat'ta başlayıp, Mısır'da bitirirken, *el-Medînetü'l-fâzıla*'yı yazmaya da Bağdat'ta başlayıp Şam'da bitirmiş, Mısır'da da bablara ayırmıştır. Sonuçta iki eserin başlama ve bitiş yerleri aynı olmaktadır. Bu durum bir tesadüf olabileceği gibi, iki eserin içeriklerine bakıldığında kullanılan dil, üslup, kavramların, terimlerin ve verilen örneklerin aşağı yukarı aynı olması, iki eserin tek bir eser olma ihtimalini güçlendirirken bu konuda kesin bir şey söylemek de zor görünmektedir.

Fârâbî'nin, *es-Siyâsetü'l-medenîyye*'de anlattığı konular, *el-Medînetü'l-fâzıla* eserinde anlattığı konular gibi çok kapsamlı olup metafizik, tabiat, psikoloji, ahlak, sosyoloji ve siyâset konularına dair meselelerdir. *es-Siyâsetü'l-medenîyye*'yi yedi bölüme ayırmak mümkündür. İlk üç bölüm metafiziğe ayrılmıştır. Birinci bölümde varlıkların altı mertebesi ele alınmıştır. Bunlar: Allah, ikinci akıllar, faal akıl, nefis, suret ve madde. İkinci bölümde varlıklar üstünlükleri açısından karşılaştırılmıştır. Üçüncü bölümde sudur nazariyesi, dördüncü bölümde medenî (şehirli) toplum meselesi, beşinci kısımda ahlak, altıncı bölümde faziletli şehir, bu şehrin başkanı, halkı ve bu şehir halkının mertebeleri, yedinci ve son bölümde de faziletli şehre zıt olan şehirler anlatılmıştır. Bunlar da dört kısma ayrılmış olup şunlardır: Cahil şehir, fasık şehir, sapkın şehir ve sahtekar şehir. *es-Siyâsetü'l-medenîyye*'deki son anlatılan konu da erdemli şehre muhalif olan erdemli şehirdeki türediler (nevâbit)'dir. Ancak bu konulardan 'medenî toplumlar' başlığı dışında eserde herhangi bir başlıklandırma mevcut değildir.

Fârâbî'nin *el-Medînetü'l-fâzıla* eseri de, iki önemli bölümden oluşur. Birinci bölümde metafizik konular, ikinci bölümde de siyâset felsefesi ile ilgili konular anlatılmıştır. Metafizik konuların ele alındığı birinci bölümde Tanrı'nın varlığı ve nitelikleri, sudur nazariyesi ve insan tasavvuru gibi temel konuların anlatıldığı yirmi beş başlık bulunmaktadır. Bu ilk bölüm ikinci bölüm için bir giriş mahiyetinde olup ikinci bölümün temelini oluşturmaktadır. Fârâbî'nin siyâset felsefesini oluşturan ikinci bölüm birinci bölüm üzerine bina edilmiş ve on iki başlıktan oluşmaktadır.

Fârâbî her iki eserde de aynı felsefi meseleleri ele almıştır. *es-Siyâsetü'l-mede-*

niyye'nin ilk bölümlerinde anlatılanlar ile *el-Medînetü 'l-fâzıla*'nın ilk bölümlerinde anlatılanlar aynı olup metafizikle ilgili konular iken, iki eserde de sonraki bölümlerde anlatılanlar siyâset felsefesi ile ilgili konulardır. Fârâbî *es-Siyâsetü 'l-medeniyye*'de bazen uzun anlattığı bir konuyu *el-Medînetü 'l-fâzıla*'da daha kısa ele alırken, bazen de bunun tersini yapmıştır. Mesela ilk bölümde Fârâbî *es-Siyâsetü 'l-medeniyye*'de İlk Varlık ile ilgili konuları suret ve maddenin anlatıldığı bölümde, herhangi bir başlıklandırma yapılmadan dağınık bir şekilde anlatmaktadır. Ancak *el-Medînetü 'l-fâzıla*'da ise Fârâbî İlk Varlık'la ilgili aynı konuları enine boyuna tartışmakla başlayarak İlk Varlığı birçok başlık altında anlatmaya ve ispatlamaya çalışmaktadır.

Diğer taraftan Fârâbî'nin *es-Siyâsetü 'l-medeniyye*'de anlattığı son konu olan erdemli şehre muhalif olan erdemli şehirdeki türediler (nevâbit) hakkında fazla bilgi verirken, aynı konuyu Fârâbî *Medînetü 'l-fâzıla*'da “bir kısım insandan olan şehrin türedileri de faziletli şehre zıttır” şeklinde bir cümleyle geçiştirmektedir. Bu durumu Fârâbî'nin *Medînetü 'l-fâzıla* eserini son olarak yazmış olmasına bağlı olarak düşüncesinin olgunlaşmasına, metafizik ve siyâset felsefesi ile ilgili görüşlerinin tekamülüne bağlamak yanlış olmasa gerektir.

es-Siyâsetü 'l-medeniyye'de konuların başında herhangi bir başlık bulunmadan belli bir sıra düzeninde önce metafizik konular, daha sonra da sosyal-siyâsî konular ele alınmıştır. Bu durum kitabın tamamına yansımış vaziyettedir. Zaten eserlerin karşılaştırılmasında iki eseri birbirinden ayıran en belirgin fark *es-Siyâsetü 'l-medeniyye*'nin “el-İctimaatu 'l-Medeniyye” başlığı dışında herhangi bir konusunun başında başlıklandırmanın bulunmaması, buna mukabil *Medînetü 'l-fâzıla*'nın bütün müstakil konularının ayrı başlıklar halinde anlatılmış olmasıdır.

İki eserin karşılaştırılmasında vardığımız sonuç ve bizde oluşan kanaat şudur ki bu iki eser, Fârâbî'ye aidiyeti kesin olan, metafizik konuların siyâset felsefesinin alt yapısını oluşturduğu ve Fârâbî'nin bu konudaki düşüncesinin kemale erdiği eserlerinin son halkasını teşkil etmektedir. Temel kaynaklarda iki eser hakkında verilen bilgilerden hareketle, iki eserin de yazılmaya başlandığı yerin Bağdat, bitirildiği yerlerin de Şam olması, *es-Siyâsetü 'l-medeniyye*'nin konularının başında başlıklandırmanın bulunmaması, *el-Medînetü 'l-fâzıla* hakkında verilen bilgilerde de bu eserin konularının daha sonra Mısır'da fasıllara ayrılmak suretiyle başlıklandırıldığı bilgisinin verilmesi, bu iki eserin bir tek eser olabileceği, yani *es-Siyâsetü 'l-medeniyye*'nin, bir takım değişikliklerle ve eklemeler yapılmak suretiyle *el-Medînetü 'l-fâzıla*'ya dönüşmüş olabileceği ihtimal dışı değilse de, bu konuda son sözü söylemek de mümkün görünmemektedir. Ancak ifade etmek gerekir ki Fârâbî'nin metafizik ve siyâset felsefesi ile ilgili düşüncelerinin yazmış olduğu eserlerle zamanla olgunlaştığını, bu düşüncesinin zirveye *es-Siyâsetü 'l-medeniyye* ile ulaştığını ve bunu *el-Medînetü 'l-fâzıla* ile taçlandığını söylemek yanlış olmayacaktır.

KAYNAKLAR

- Ali Abdulvahid Vafî; *el-Medînetü'l-Fazıla li'l-Fârâbî*, Nehdatu Mısır, Kahire, ts.
- Atay, Hüseyin; *Fârâbî'nin Üç Eseri*, A.Ü.İ.F. Yayınları, 1974.
- Aydın, Mehmet S.; “Fârâbî'nin Siyâsî Düşüncesinde Saadet Kavramı”, *Ebü Nasr el-Fârâbî, es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdiü'l-Mevcudat* içinde, Büyüyenay yay. İst. 2012
- Aydınlı, Yaşar; “Fârâbî'nin Es-Siyâset Felsefesinde İlk Başkan (er-Reîs el-Evvel) Kavramı”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, 1. Sayı, 2. Cilt, yıl 2, 1987.
- Cerr, Halil; “Fârâbî Füsûs'ül Hikem'in Yazarı Mıdır?”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev. Kifayet Özyayın, Ankara 1970.
- Fârâbî; *Kitabu Ârâ-i Ehli'l-Medîneti'l-Fazıla*, Thk. Albert Nasrî Nadir, Daru'l-Meşrık, Beyrut, 1986.
- ; *Kitabü's-siyâseti'l-medeniyye el-mulekkeb bi ebâdi'el-mevcûdât* Thk. Fevzi Metrî Nec-car, Matbaatu'l-Katulikiyye, Beyrut, 1964.
- ; *Kitabü's-siyâseti'l-medeniyye*, Thk. Ali Bu Mulhim, Darû ve Mektebetü'l-Hilal, 1994.
- ; *Fusûlü'l-medeni*, neş. D. M. Dunlop, çev. Hanefî Özcan, Dokuz Eylül Üniversitesi Yay. İzmir, 1987.
- ; *Risaletü't-tenbih ala sebili's-saade*, Thk. Sahban Halifat, el-Camiatü'l-Ürdüniyye, 1987.
- ; *İhsâu'l-ulûm*, çev. Ahmet Ateş, M.E.B Basımevi, İstanbul, 1990.
- ; *el-el-Medînetü'l-fâzıla*, ter. Ahmet Arslan, Divan Kitap, İstanbul, 2011.
- ; *es-Siyâsetü'l-medeniyye veya Mebâdiü'l-mevcûdât*, ter. Mehmet S. Aydın, Abdulkadir Şener, M. Rami Ayas, Büyüyenay yay. İstanbul, 2012.
- ; *Tahsilü's-saade*, Tkd. Ali Bu Mulhim, Daru ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut, 1995.
- ; *Kitabu'l-mille*, thk. Muhsin Mahdi, Daru'l-Meşrık, Beyrut, 1991.
- Gökberk, Macit; *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004.
- İbn Ebî Useybia; *Uyûnu'l-enba' fi tabakati'l-etibba*, Daru Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, ty.
- İbn Hallikan; *Vefayâtü'l-a'yan*, Thk. İhsan Abbas, Daru Sadır, Beyrut, ty.
- Korkut, Şenol; “Fârâbî'nin Siyâset Felsefesinin Temel Problemleri ve Kökenleri”, Basılmış doktora Tezi, Ankara, 2005.
- Kutluer, İlhan; “Fârâbî'nin Felsefesinde Sosyopolitik, Entellektüel ve Dinî Hayatın Bütünlüğü”, *Uluslararası Fârâbî Sempozyumu Bildirileri*, Elis Yayınları, 2004.
- Şirvani, Harun Han; *al Fârâbî's Political Theories*, (Fârâbî'nin Siyâsî Nazariyeleri) çev. Hüseyin G. Yurdayın, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, sayı, 4cilt, 8, 1950.
- Sâ'id el-Endelûsî; *Tabakatu'l-Umem*, Neşr. Ebu Luveys Şeyhu, el-mektebetü'l-Katulukiyye, Beyrut, 1911.
- Toktaş, Fatih; *Fârâbî ve Risâle fi's-siyâse*, DEÜİFD, XXIX/2009.
- ; Fârâbî'nin *Kitâbü'l-Mille* Adlı Eserinin Takdim ve Çevirisi, Divan, 2002/1.

